

Bayrami, Gyülcan - Zühal Ölmez (2021). "Fergana Nüshasından Kutadgu Bilig'in Söz Varlığına Katkılar". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 9, s. 259-283.

FERGANA NÜSHASINDAN KUTADGU BİLİĞ'İN SÖZ VARLIĞINA KATKILAR CONTRIBUTIONS TO THE VOCABULARY OF KUTADGU BİLİĞ FROM THE FERGANA MANUSCRIPT

Doktora Öğr. Gyülcan BAYRAMI*
Yıldız Teknik Üniversitesi
glcnbyrmi@gmail.com

Prof. Dr. Zühal ÖLMEZ*
Yıldız Teknik Üniversitesi
zuolmez@gmail.com

Öz

462/1069-1070 yılında Yûsuf Hâs Hâcib tarafından yazılan Kutadgu Bilig'in müellif nüshası elimizde bulunmamaktadır. Yazıldıktan uzun yıllar sonra istinsah edilen Viyana, Kahire ve Fergana nüshaları doğal olarak müellif nüshasını tam olarak yansıtılmamaktadır. Bu üç nüshanın bütün yönleriyle incelenmesi, her bir nüshanın dil özelliklerinin ve söz varlığının ortaya konması için kimi çalışmalar yapılmış olmakla birlikte henüz ayrıntılı ve yeterli çalışmalar yapılmamıştır. Nüshaların birbirleriyle kapsamlı olarak karşılaştırılması için öncelikle her nüshanın ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

Viyana ve Kahire nüshalarının Fergana nüshasına göre birbirlerine daha yakın oldukları tespit edilmiştir. Her nüshada eksik bölüm ve beyitler bulunmaktadır. Bu çalışmada, Fergana nüshasının tamamının yazı çeviriminden ve çevirisinden yola çıkarak bu nüshadaki farklı yazımlarla ortaya çıkan sözcükler üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda tespit edilen *yayın-* "yaymak, dağıtmak", *qorı-* "korumak", *yasa-* "yapmak, onarmak", *tewsüzün*

* ORCID: orcid.org/0000-0003-0036-6451

* ORCID: orcid.org/0000-0002-5881-503X

“hile yapmadan, hile yapmaksızın”, *tuy-* “tesir etmek, etkilemek”, *érin* “dudak” gibi sadece Fergana nüshasında geçen sözcüklere ve nüshada bulunan ancak farklı anlamı olan *tegin-* “ulaşmak, varmak, mec. atanmak, naspedilmek” eylemine değinildi. Ayrıca farklı anlam ve imlâyla değerlendirdiğimiz *öz boğa* “kendini tutup/tutarak, sakın olup/olarak”, *be-ğill* “affetme, bağışlama; mec. helalleşme” sözcükleri ile imlâsı farklı olan *tinle-*“dinlemek” eylemine yer verildi.

Sözcükler, beyitlerin yazı çevirimi ve çevirisinin verilmesi suretiyle açıklandı. İlgili beytin Arat’ın metin yayımındaki yazı çevirimi ve çevirileri de gösterilerek karşılaştırma imkânı sağlandı. Ardından sözcüklerin Eski Türkçe dönemi ve sonraki dönemlerdeki anlam ve biçimleri incelendi. Böylece Kutadgu Bilig’in söz varlığına yeni sözcükler eklenmiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Fergana Nüshası, Söz Varlığı, Eski Türkçe.

Abstract

The original manuscript of Kutadgu Bilig written by Yûsuf Hâs Hâcib in 462/1069-1070 does not exist today. Naturally, the manuscripts in Vienna, Cairo and Fergana reproduced many years after the original manuscript was written can not fully reflect it. Even though some studies have been carried out to examine these three manuscripts in all aspects and reveal the linguistic features and vocabulary of each manuscript, detailed and sufficient studies have not been done yet. To begin with, it is necessary to examine each manuscript separately to make a comprehensive comparison of them.

Research indicates that the Vienna and Cairo manuscripts are more similar to each other than the Fergana manuscript. Each manuscript contains missing sections and couplets. In this study, based on the transcription and translation of all of the Fergana manuscript, the words that emerged from the different spellings in this manuscript will be emphasized. Accordingly, this study includes: the words that only exist in the Fergana manuscript like *yayın-* “to spread, to distribute”, *korı-* “to protect”, *yasa-* “do, repair”, *tewsüzün* “without cheating”, *tuy-* “to affect, to influence”, *érin* “lip” and words that exist in the manuscript but have different meaning like the word *tegin-* “to arrive, reach, or metaphorically be appointed, be assigned”. Furthermore, the words have been included in the study due to their different meanings and spellings such as *öz boğa* “by holding oneself back or acting calmly” and *be-ğill* “forgiveness and pardoning, or metaphorically forgiving each other” and the verb which has a different spelling *tinle-*“to listen”.

The words were explained by giving the transcription and translation of each couplet. By showing the related couplet's transcription and the translation which is published in Arat, a comparison was also provided. Then, the meanings and forms of the words in the Old Turkish Period and later periods were examined. Thus, new words were added into the vocabulary list of Kutadgu Bilig.

Keywords: Kutadgu Bilig, Fergana manuscript, Vocabulary, Old Turkish.

1. Giriş

Yûsuf Hâs Hâcib tarafından 462/1069-70 yılında kaleme alınan Kutadgu Bilig, bugüne kadar hem içerik hem de dil özellikleri ve söz varlığı açısından çeşitli araştırmalarla incelenmiştir. Reşid Rahmeti Arat'ın 1947 yılında yayımladığı üç nüshanın karşılaştırılmasıyla oluşturulmuş metin çalışması bütünlüklü Türkçe ilk önemli yayımdır.

Bilindiği gibi elimizde üç nüshası bulunan eserin, müellif nüshası bilinmemektedir. *Kutadgu Bilig*'in ilk bulunan nüshası; 843 (1439)'te bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde Arap harfli bir nüshadan Uygur harfleriyle istinsah edilen ve Avusturya Milli Kütüphanesinin yazmalar bölümünde (Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken) korunan Viyana (Herat) nüshasıdır.

Eserin ikinci bulunan nüshası, Kahire (Mısır) nüshasıdır. Arap harfli olan bu yazma, Kölemen sultanlarından el-Melikü'n-Nâsır'ın kölesi olan zaman içinde devadarlığa yükselip Halep ve Trablus naipliği yapmış ve sonra da Mısır'da başkumandan olan İzze'd-din Ay-Demir ed-Devâtdâr için 1367'den önce istinsah edilmiştir. 1896'da Kahire'de Hidiv Kütüphanesi müdürü Bernhard Moritz tarafından bulunmuştur.¹

Bu iki nüshadan sonra bulunan üçüncü nüsha Fergana nüshasıdır. Arap harfli olan bu yazmanın baş ve son kısmı eksik olduğu için nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığına dair kayıtlar da kayıptır, dolayısıyla bu bilgiler bilinmemektedir. Bu nüshada manzum mukaddime yoktur. Mensur mukaddimeden

¹ Bu iki nüsha hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ölmez ve Bayrami, 2020: 894.

sonra bapların fihristi ve metin yer alır. Bu nüshayı Ahmed Zeki Velidi Togan 1913 yılında Nemengan'da Muhammed Hacı İşan Lalereş'in özel kütüphanesinde bulmuş ve 1915 yılında yazdığı makaleyle bilim dünyasını bu yazmadan haberdar etmiştir.² 1924 yılında Abdurraûf Fitrât, bu nüshayı Muhammed Hacı İşan Lalereş'ten almış ve 1925'te bu yazma hakkında bir makale yazmıştır.³ Yazma günümüzde Taşkent'te Özbekistan İlimler Akademisi Ebû Reyhân el-Beyrûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi nadir yazma eserler kısmı 1809 numarada kayıtlıdır.⁴

Mevcut yazmalar içinde en iyi nüsha olarak kabul edilen Fergana nüshasının yazıldığı tarih, bilinmemesine rağmen diğer nüshalara göre daha eski devirlere ait olduğu tahmin edilmekte ve istinsah tarihinin 13. yüzyıldan önce olmadığı düşünülmektedir.⁵

2. Fergana Nüshasının Söz Varlığı

Türk dilinin İslâmiyet sonrası ilk edebi eseri olan Kutadgu Bilig, runik harfli yazıtlarda ve Eski Uygurcada bulunan sözcüklerin bir kısmını ihtiva etmesinin yanı sıra yeni farklı sözcükler ile Arapça ve Farsça sözcükleri de ihtiva eder. *Kutadgu Bilig İndeks*'in ön sözünde verilen bilgiye göre indekste 2861 madde başı dolayısıyla 2861 sözcük mevcuttur (KB İndeks, 1979: VI), ancak indekste kimi yapım ekleriyle (+IXg, +IXk gibi) türemiş sözcüklerin bazıları madde başı yapılmamış ve alt madde olarak yer almıştır (*atlıg* "adlı, adında; ünlü", *bağlıg* "bağlı", gibi). Bu tür sözcükler de eserin söz varlığına katıldığında sayı 3000'e yaklaşır.

İslâmiyet sonrası yazılan eserin söz varlığında Budist veya Maniheizt Uygurların dilinde rastlayamayacağımız türden Arapça Farsça sözcükler de az değildir. Bläsing tarafından belirtildiği gibi eserde yaklaşık 500 (6/1) Arapça, Farsça sözcük vardır (Bläsing, 2011: 138).

² Ayrıntılı bilgi için bk. Velidov, 1915: 312-3.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Fitrât, 1925: 68-74; Makalenin Türkçesi için bk. Türkistanlı Miyan Büzürg, "Türkiyat Haberleri", Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1925 (Ağustos), I. C., s. 344-347.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Arat, 1947: XXXVI-XXXVIII, Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası, 2015: Giriş Bölümü.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ölmez ve Bayrami, 2020: 895-897.

Reşid Rahmeti Arat'ın oluşturduğu tenkitli metne dayanarak hazırlanmış *İndeks*'e göre belirlenen bu söz varlığı nüshalara göre farklılık gösterir. Bu farklılıklar, her nüshada eksik bölümlerin ya da farklı sözcüklerin olmasından kaynaklanmaktadır.

Fergana nüshası müstakil olarak değerlendirildiğinde diğer nüshalarda olmayan sözcüklerin yanı sıra yanlış yazılmış, beytin anlamına uymayan bu nedenle metne katılamayan sözcükler de bulunmaktadır:⁶

yayığ yerine *bayığ* (88. beyit 10b-08); *kır* yerine *tır* (93.beyit 10b-13); *ākibet* yerine *āfiyet* (351.beyit 19b-14); *töküldi* yerine *büküldi* (781. beyit 34b-08); *yol* yerine *bol* (924. beyit 40a-07); *ulıp* yerine *ulıt* (1191. beyit 50a-11); *kütgüçi* yerine *tütgüçi* (1400. beyit 57b-04); *seniñ* yerine *meniñ* (1533. beyit 62a-04); *bileki* yerine *tileki* (2275. beyit 88a-08); *süsi* yerine *sözi* (2319. beyit 89b-07); *buzğay* yerine *turğay* (3421. beyit 128a-08); *boğuğ* yerine *yoğuğ* (5008. beyit 185a-08); *туру* yerine *қuru* (5794. beyit 212b-01) yazılmıştır.

Arat metninde Fergana nüshasından tercih edilen doğru biçimlerden bazıları ise şunlardır: *қurımış* (Arat 67. beyit-Fergana 66. beyit 10a- 01); *tarar* (Arat 2268. beyit-Fergana 2233. beyit 86b-08); *seçe* (Arat 3500. beyit- Fergana 3457. beyit 129b-03); *barır* (Arat 3514. beyit-Fergana 3471. beyit 130a-04); *қul* (Arat 5487. beyit-Fergana 5377. beyit 197b-14); *birim* (Arat 6062. beyit/*bérim* Fergana 5941. beyit 218a-06); *şatım* (Arat 6117. beyit-Fergana 5996. beyit 220a-03), vd.

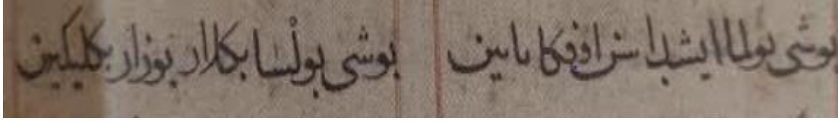
Arat'ın metnine aldığı sadece Fergana nüshasında yer alan doğru biçimler şunlardır: *say* "çakıl taşı" (Arat 212. beyit-Fergana 209. beyit 15a-02); *talap* "yağmalayıp" (Arat 280. beyit-Fergana 276. beyit 17a-11); *yala* "parlayıp, parlayarak" (Arat 415. beyit-Fergana 408. beyit 21b-14); *tulsaқıғ* "dulu" (Arat 3238. beyit-Fergana 3200. beyit 120a-09); *sepük* "sünepe" (Arat 4599. beyit-Fergana 4499. beyit 166b-11), vd.

⁶ Makalede geçen ve incelenen Fergana nüshasına ait sözcüklerin geçtiği beyit ve sayfa numaraları Türk Dil Kurumu tarafından 2015'te yayımlanan tıpkıbasıma göre verilmiştir.

Nüshaların söz varlığı genel olarak örtüşse de aynı anlamın farklı sözcüklerle ifade edildiği ya da tamamen farklı sözcükler kullanılarak anlamı değiştiren sözcükleri de içerir.

Bu çalışmada yer alan sözcüklerden *yayın-*, *qorı-*, *yasa-*, *tegin-tewsüzün*, *tuy-* sadece Fergana nüshasında bulunmaktadır. Makalede ayrıca nüshalarda aynı imlâyla yazılan ancak tarafımızdan farklı değerlendirilen anlam açısından daha uygun olan *boq-*, *be-ğill*, *érin* sözcükleri ile aldığı ek dolayısıyla farklı okunan *tiñle-* sözcüğüne yer verilmiştir.

2.1. *yayın-* “yaymak, dağıtmak”

buşı bolma işde sen öwke yayın

buşı bolsa begler buzar beglikin (Fergana 1401. beyit, 57b-05)

“İşlerinde hiddetlenme, sen öfkene dağıt; beyler hiddetli olurlarsa beyliklerini bozarlar.”

Arat'ın çalışmalarında beyit ve çevirisi şöyledir:

buşı bolma işte sen öwke yığın

buşı bolsa begler buzar beglikin (Arat, 1414. beyit, 1947: 159)

“İşinde hiddetli olma, öfkene hâkim ol; beyler hiddetli olurlarsa, mülk ve saltanat haleldar olur.” (Arat, 1959: 111)

A ve C nüshalarında *yığın*; B nüshasında ise *yayın* biçiminde yazılan sözcüğün her iki biçimi de anlam açısından uygundur. Arat, (1414. beyit) *yığın* olarak okuduğu sözcüğü “hâkim ol” biçiminde günümüz Türkçesine aktarmıştır.

A ve C nüshalarındaki *yığın-* eylemi, “kendi kendini engellemek” anlamıyla Eski Türkçede bulunan bir eylemdir (EDPT, 904b; Erdal, 1991: 629).

Bilindiği gibi Eski Türkçede “yaymak, yayılmak *mec.* dağıtmak” anlamında *yağın-* eylemi vardır (EDPT, 892a). Sözcüğün Fergana nüshasındaki biçim, *yay-* eyleminden dönüşlü çatı kurarak (tıpkı *yığ-* > *yığ(ı)n-* eylemi gibi) ‘öfkene dağıt’ anlamını sağlamıştır.

Erdal, *-(X)n* ekinin genellikle orta, dönüşlü ve geçişsizleştirici (anti-transitive) eylemler yaptığını belirtir ve ekin işlevini şöyle

açıklar: “Dönüslü eylemlerde özne eylemin hem eyleyicisini hem de nesnesini temsil eder. Eylem orta çatıdaysa eylem özneye, ailesinin bir üyesine, vücudunun bir parçasına veya ayrılamaz biçimde onunla ilişkili herhangi bir şeye atfen, ya da bunların yararına ifa edilir. “Geçişsizleştirici” terimiyle, geçişli tabanın eyleyici-etkilenici çiftinin birlikte temsilini mümkün kılmasına karşın, eylemi öznenin kendisinden kaynaklanır olarak sunan çatı kastedilmektedir” (OTWF II, 583-84).

Yay- eylemine eklenen *-n* eki, dönüslü çatıyı kurarken “kendi öfkeni dağıt” anlamıyla aynı zamanda hem özne hem nesneyi karşılayan bir yapı kurmuştur. Bu şekliyle *-(X)n* ekiyle yapılmış nesne alabilen (*arı-n-* “arınmak, saf olmak, (kendini) temizlemek”, *aş-(u)n-* “(birini) geçmek” gibi) eylemlere benzemektedir.

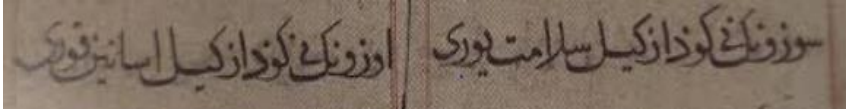
Eski Türkçe döneminden sonrasına ait bir biçim olan *yayın-* eylemi, Kıpçakçada ve Eski Anadolu Türkçesinde edilgen anlam ifade eder:

TZ *yayındı* ‘yayıldı’ (V5b3, 6b8) (Ar. ittasa‘a) (Khairullah, 2015: 695)

Yayın- “dağılmak, yayılmak” (TTS VI, 4443).

Bu veriler doğrultusunda Fergana nüshasındaki eylemin eserin istinsah edildiği döneme ait, istinsah edenin tasarrufuyla eserde yer aldığını söylemek mümkündür. *öwke yayın* ibaresi mecazen ‘öfkeni dağıt, yay’ anlamında değerlendirilebileceği için anlam açısından da uygundur. Böylece Eski Uygurcadaki *yay-*⁷ eyleminden türemiş ve kök anlamıyla uyuşan *yayın-* eylemi için Fergana nüshasından yeni bir veriden söz etmek mümkündür.

2.2. *qorı-* “korumak”

özünkü küdezgil selāmet yorı

özünkü küdezgil esenin qorı (Fergana nüshası, 1488. beyit, 60b-02)

⁷ Eski Uygurcada *yay-* eylemi bulunmaktadır: “dağıtmak, yaymak” (ETKS, baskıda): *2yay-* ausbreiten (?) || *yaymak* (?) (Wilkins, 2021: 879)

“Sözlerine dikkat et, selametele yaşa; kendine dikkat et, esenliğini, huzurunu koru”

C nüshasında bulunmayan bu beyitteki son sözcük, A nüshasında *karı*, B nüshasında ise *korı* biçiminde yazılmıştır. Arat, A nüshasındaki biçimi tercih ederek beyti şöyle okuyup anlamlandırmıştır:

sözünü küdezgil selamet yorı

özünü küdezgil esenin karı (Arat, 1509. beyit, 1947: 168)

“Sözünü gözet, emniyet içinde yaşa; kendini gözet esenlik ile ihtiyarla” (Arat, 1959: 117).

Eski Türkçede yaygın kullanımı olmayan sözcüğü Clauson, *korı*- “to fence in, or protect (a piece of ground)-(kapamak, çitle çevirmek ya da (bir yeri) korumak)” biçiminde anlamlandırır. Sözcüğün Ongin yazıtı 12’de ve DLT’de geçtiğini not eder (EDPT, 645b). Ancak Erdal, Ongin 12’de geçen verinin *yoğ* “cenaze töreni, matem” ile birlikte geçtiğini, doğru biçimin hapax olsa da *korı-g* “loss, bereavement (kayıp, eksiklik)” olabileceğini açıklar; ayrıca EDPT’de belirtildiği gibi *korı-g* sözcüğünün *korı-g* sözcüğü ile özdeşleştirilmemesi gerektiğini belirtir (OTWF I, 193-194).

Korı- eylemi, DLT’de *otığ korıdı* ‘O, otlığı, vb. korudu’ ibaresinde geçer (EDPT, 645b; DTS, 1969: 458b; Kaçalın, 2019: 279) Fergana nüshasındaki bu veri ile *korı*- eyleminin Karahanlı Türkçesinde sadece DLT’de değil, Kutadgu Bilig’de bulunduğunu söyleyebiliriz.

Sözcüğün Eski Uygurcada bulunduğu Wilkens tarafından kaydedilmişse de kaynağı belli değildir: *Korı*- “(bir yerin) etrafını çevirmek; korumak” (Wilkens, 2021: 394)

Clauson sözlüğünde, DLT’deki *korı*- eyleminin dışında sadece Çağatayca *koru*- biçimini not eder (EDPT, 645b; Senglah, 285r19). *Korı*- eylemi, Tarihi Türk yazı dillerinde Harezmi Türkçesinde *Kıyasü’l-Enbiyâ*, *Mukaddimetü’l-Edeb* ve *Muinü’l Mürid*’de *korı*- “korumak, muhafaza etmek” (Ata, 2019: 721b; Boeschoten, 1995: 721b; Yüce, 1993: 147; Toparlı ve Argunşah, 2018: 234); Harezmi Türkçesinden Çağataycaya geçiş dönemi eseri olarak kabul edilen *Gülistan Tercümesi*’nde de *korı*-“korumak” (Ergene , 2017: 672a) olarak mevcuttur.

Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT dışında görülmeyen bu sözcük, Fergana nüshasına istinsah edenin tasarrufuyla girmiş olmalı.

KB İndeksinde “korumak” anlamında *koru-* madde başıyla yer alan eylem sadece 3844. beyitte geçmektedir (KB İndeks, 1979: 272). Tek veri olan bu sözcüğün geçtiği beytin yazı çevrimini Arat şöyle yapmıştır:

*bitig birdi ögdülmiş aşnu turup
ilig aldı açtı oğıdı **korup*** (Arat, 3844. beyit, 1947: 387)

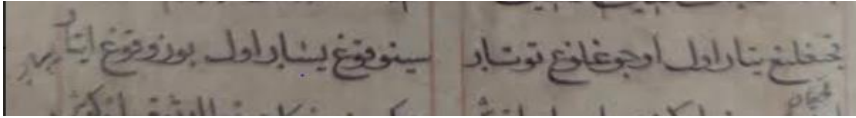
“Ögdülmiş ilk önce mektubu verdi; hükümdar aldı, açtı ve **dikkatle** okudu.” (Arat, 1959: 278)

Arat tercümesinde sözcüğü “korumak” değil “dikkatle, dikkat ederek” anlamında tercüme etmiştir. A ve B nüshalarında bu sözcük *körüp*'tür. Dankoff da eylemin *korup* değil *körüp* olması gerektiğini belirtmiştir (Dankoff, 1983: 263). Kutadgu Bilig'in geneline bakıldığında *kör-* sözcüğünün birçok yerde “dikkat etmek” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (190, 2047, 2221, 4140, 4363, 5232) Bu durumda beyti şöyle okumak gerekir:

*bitig bérdi ögdülmiş aşnu turup
èlig aldı açtı oğıdı **körüp***

Arat'ın metne aldığı C nüshasındaki *koru-* ve dolayısıyla KB İndeks'te yer alan *koru-* eylemi yerine A ve B nüshasındaki *kör-* eylemi söz konusu olunca KB'de 'korumak' anlamında sadece Fergana nüshasındaki 1488. beyitteki *korı-* veri söz konusudur. Bu durumda Eski Türkçede de az sayıda örneği olan bu sözcükle ilgili veriler arasına Fergana nüshasındaki bu veri de katılmalıdır.

2.3. yasa- “yapmak, onarmak”

*kaçıglıg yéter ol uçugluğ tutar
sinuğuğ **yasar** ol buzukuğ éter* (Fergana nüsh., 1826. beyit, 72a-12).

“Kaçana ulaşır, uçanı tutar; kırılanı onarır ve bozuk olanı tamir eder.”

Arat yayımında beyit ve çevirisi şöyledir:

kaçıklığı yeter ol uçukluğu tutar

*simuğuğ **sapar** ol buzukuğ iter* (Arat, 1858. beyit, 1947: 203)

“Kaçana yetişir, uçanı yakalar; kırığı sarar ve bozuğu düzeltir.”
(Arat, 1959: 141)

A ve C nüshalarında ikinci dizede **sapar** olarak geçen sözcüğe indekste **sap-** “sarmak” anlamı verilmiştir (KB İndeks, 1979: 382). Tezcan, indeksteki anlam üzerine şu bilgiyi verir: “iki veriden 1858’de ‘birleştirmek’, 4158’de ‘katılmak’ anlamındadır. Aynı eylem Uygurcada *sep-* biçiminde ve ‘teçhiz etmek, katmak, genişletmek’ anlamında bulunur” (Tezcan, 1981: 58).⁸

Özçelik, bu beyitteki *sap-* eylemi için “yönelmek, bağlanmak” anlamını önerir (Özçelik, 2020: 971).

Uygurca sözlüklerde *sep-* eylemi değil, *sap-* eylemi yer alır:

Sap- ~ *s(a)p-* “onarmak, tamir etmek; iletmek; sıralamak; dizmek; birleştirmek, kurmak, inşa etmek” (Wilkins, 2021: 585)

Sep-/s(e)p- → *Sap-* ~ *s(a)p-* (Wilkins, 2021: 598).

sap- “tanzim etmek, tertip etmek, yerleştirmek, (iğneye ip) takmak, geçirmek” (ETKS, baskıda)

sep- → *sap-* (?) (ETKS, baskıda)

Arat’ın A ve C nüshalarındaki *sap-* eylemini metne alması yanlış olmasa da Fergana nüshasındaki *yasa-* eylemini de dikkate almak gerekir.

Fergana nüshasındaki *yasar* sözcüğü ise Arat yayınında dipnotta gösterilmiştir. Fergana nüshasında ikinci mısradaki yer alan *éter* sözcüğünün satır altında da *yasar* yazılmıştır. Satır altında düşünülen not bize bu iki sözcüğün birbirinin yerine

⁸ Tezcan’ın aynı eylem olduğunu belirttiği *sap-* ‘iğneye iplik takmak; onarmak, (kırılmış bir şeyi) tamir etmek’ ve *sep-* ‘teçhiz etmek, donatmak’ eylemlerinin birbirinden farklı anlamda iki ayrı sözcük olduğu Clauson (EDPT, 784a) ve Erdal (OTWF II, 669-670, *sapıl-* maddesi, 353. dipnot) tarafından belirtilmiştir. *Sap-tur-* ve *sep-tür-* DLT’de açıkça birbirinden ayırt edilmektedir (Erdal, OTWF II, 670); krş. DLT **saptur-** : **ol maña kuş kanatın sapturdi** “O, bana doğanın vb. kanadını bağlamamı (waşl) emretti.” Bir şey onarıldığında (rafâ) da böyle denir. Sapturur, sapturmak (Kaçalın, 2019: 390); **septür-**: **ol anıñ kızın septürdi** “O, onun kızının hazırlanarak (tachiz) güveyinin evine gönderilmesini(zaff) emretti.” Septürür, septürmek (Kaçalın, 2019: 400).

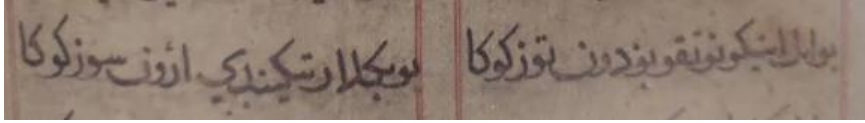
kullanılabildiğini gösterir. Asıl anlamı “yapmak, kurmak, düzeltmek, düzenlemek, yoluna koymak” olan eylemin beyitteki anlamı “düzeltmek, iyileştirmek, onarmak”tır.

Sözcük ve türevleri Eski Uygurcada alıntı sözcük olarak 1200 yılı sonrası Moğol dönemine ait Uygur Hukuk metinlerinde bulunur. Hiçbir Budist ve Manihaist metinde bulunmaz:

Yasa- < Mo. *şasa-* “errichten // inşa etmek” (Wilkins, 2021: 873); *yasaş-* “birlikte düzenlemek, düzene koymak” (Wilkins, 2021: 873, ETKS, baskıda)

Moğolcadan ödünçleme olan bu sözcüğün 12. yüzyıl sonrası Moğol istilasıyla Türkçeye girdiği düşünülürse nüshanın istinsahı sırasında esere girmiş bir sözcük olduğu açıktır. *Yasa-* eylemi, Harezmi Türkçesi (*Kıyasü'l Enbiyâ*'da *yasa-* “yapmak” (Ata, 2019: 962b; Boeschoten, 1995: 764b); *Mukaddimetü'l-Edeb*'te *yasa-* “hazırlamak” (Yüce, 1993: 204) Kıpçakça ve Çağataycada bulunan bir sözcüktür (EDPT, 974a; Senglah 331r2). Clauson sözcüğün ilk kez XIV. yüzyıl Uygur sivil belgelerinde görüldüğünü belirtir.

2.4. *tegin-* “ulaşmak, varmak, mec. atanmak, nasbedilmek”

Beyti Fergana nüshasındaki imlâya göre şöyle okumak mümkündür:

bu el êtgü tutğu buđun tüzgüke

*bu begler **tegin**di ajun süzgüke* (Fergana nüshası, 3921. beyit, 145b-07)

“Bu beyler, memleketi düzenlemek ve idare etmek, halkı düzene sokmak ve dünyayı temizlemek için atandılar.”

Arat, beyti A ve C nüshalarındaki imlâya göre şöyle okumuş ve çevirmiştir:

bu il itgü tutğu buđun tüzgüke

*bu begler **tikildi** ajun süzgüke* (Arat, 4009. beyit, 1947: 404)

“Bu beyler, memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak ve dünyayı temizlemek için nasbedilmişlerdir.” (Arat, 1959: 291)

A ve C nüshalarında *tikildi* imlâsıyla yazılan bu sözcük, B nüshasında *teğindi* biçiminde yazılmıştır. Arat metne *tikildi*'yi almış, B nüshasındaki biçimi ise *tikindi* okuyarak dipnota yazmıştır.

Sözcük nüshalarda farklı yazılsa da anlam açısından aynı mecazî anlamı içerirler. KB'de sadece bu beyitte (4009) geçen *tikil-* eylemiyle Arat'ın bu beyit için dipnotta verdiği *tegin-* eylemi ise bu beytin dışında 3668. (Fergana 3610. beyit, 134b-11) beyitte geçer. *İndeks*'te *tegin-*'e 'bir büyüğün yanına gelmek veya gitmek' anlamı verilmiştir (KB *İndeks*, 1979: 433). *Tikil-* ise sadece 'dikilmek' anlamıyla karşılanmış, mecaz anlam olan 'atanmak' ya da 'nasbedilmek' anlamı verilmemiştir (KB *İndeks*, 1979: 445).

Eski Türkçedeki *tegin-* eylemi sözlüklerde şöyle tanımlanır:

Erdal, *teg-in-* eyleminin ana anlamının "bir şeye/bir duruma maruz kalmak, bir deneyim yaşamak"; bir başka anlamının "bir şeye hakkı, liyakati olmak" olduğunu belirterek soyut amaçlar içinse "erişmek, ulaşmak" anlamlarına geldiğini vurgular (OTWF II, 617).

Clauson, *tegin-* sözcüğünün birçok anlamı olduğunu belirtir. Sözcüğün "1. Ulaşmak, varmak; 2. Budist metinlerinde yer alan *vedanā* '(dış nesnelere) algılamak, hissetmek' sözcüğü için kullanılır 3. Bir şeyler yapmak için girişmek" anlamlarında kullanıldığını açıklar (EDPT, 484b).

DTS'de *tegin-* 1. Varmak, ulaşmak 2. (Sıkıntılara) Maruz kalmak, uğramak 3. Şerefliendirmek, onur duymak; tenezzül etmek" anlamları verilmiştir (DTS, 1969: 547b-548a).

DLT'de *tegin-* "Çigil lehçesinde, kağana ya da beye birisinin gelmesi haber verildiği zaman *ol teğindi* "O ulaştı" denir ki "ulaştığı için memnun oldu" demektir; ulaşmak, (birinin) geldiği veya gittiği iletilmek, " (Dankoff-Kelly, 1985: 183; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 866; Kaçalın, 2019: 453).

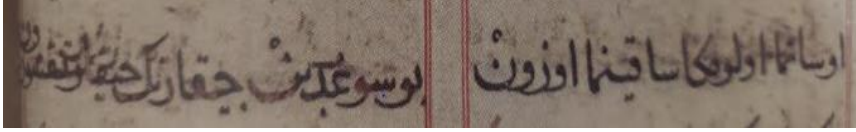
Sözcük Eski Uygurcada şu anlamlarla yer alır: *tegin-* "yapmak, yerine getirmek, saygı bildiren tasvirî fiil; bir şeye bağlı olmak, sadık olmak, hissetmek; arz etmek; etmek; davranmak; saygı göstermek; yeterli olmak; teslim almak, yaşamak; dayanmak" (ETKS, baskıda)

Tegin- “yapmak, yerine getirmek; başarıyla sonuçlanmak; duymak, hissetmek, yerine getirmek, gerçekleştirmek, (kendini bir şeye) vermek, uğraşmak, olmak, bulunmak, mevcut olmak, tadını çıkarmak, adı...olmak, (emgek ile birlikte) katlanmak, dayanmak, acı çekmek; (bir şeyi) hazmetmek, kabul etmek; elde etmek, varmak, ulaşmak; (şekil) almak, (vücut) bulmak; yetmek; (takdis) almak; (dini emirlere uymak, yerine getirmek” (Wilkens, 2021: 688)

Tikil- eylemi ise, Erdal'ın da belirttiği gibi Clauson'da sadece DLT'deki veriyle yer alır. Sözcüğün KB'de 4009. beyitte (mecaz anlamıyla) ve Uygurcada tanıklandığını belirten Erdal, eylemi *tiklin-* ile karşılaştırır.

Tekrar *tegin-* eylemine dönecek olursak, KB *İndeks*'te 'bir büyüğün yanına gelmek veya gitmek' anlamıyla tek veriyle yer alan *tegin-* eylemine, Fergana nüshası 3921. beyitteki *tegin-* eylemini Eski Uygurcadaki anlam çeşitliliğini de göz önünde bulundurarak mecaz ifadesiyle 'atanmak, nasbedilmek' anlamını eklemek gerekmektedir. Böylece Fergana nüshasındaki bu imlâ, *tegin-* eylemini farklı bir anlamla KB'nin söz varlığına katmaktadır.

2.5. *tewsüzün* “hile yapmadan, hile yapmaksızın”

osanma ölümke saqınma uzun

busuğdın çıkar teg çıkar tewsüzün (Fergana nüshası, 4726. beyit, 174b-06)

“Ölüme karşı gafil olma; ölümü uzak ve uzun süre sonra gelecek sanma; pusudan çıkar gibi hile yapmadan karşına çıkar.”

Arat ikinci dizinin son sözcüğünü A ve C nüshalarında geçen *ödsüzün* sözcüğünü esas alarak okumuş, indekste de *ödsüzün* sözcüğüne *öd* “zaman, vakit” maddesinde yer vermiştir (KB *İndeks*, 1979: 351).

usanma ölümke saqınma uzun

busuğdın çıkar teg çıkar ödsüzün (Arat, 4826. beyit, 1947: 482)

“Gafil olma, ölümü uzak sanma; onu beklemediğin bir anda, pusudan çıkan bir düşman gibi, karşında bulursun.” (Arat, 1959: 348)

Fergana nüshasında bu sözcük yerine diğer nüshalarda bulunmayan *tewsüzün* “hilesiz bir şekilde” sözcüğü yer almaktadır.

Orhon Türkçesinden itibaren Eski Türkçede tespit edilmiş olan *tev* ‘hile, aldatma’ sözcüğü genellikle *kör* sözcüğüyle ikileme yapısı içinde yer alır:

emgek tev kör (Ölmez, 2019: 539)

Sözcüğün Orhon Türkçesi ve Uygurcada +IXG ve +sXz ekiyle türemiş *tevlig/tevlüg* “hilekâr” ve *tevsiz/tevsüz* “hilesiz” biçimleri de *kör* ile ikileme oluşturur:

Tavgaç bodun tevligin körlüg(in) üçün “Çin halkı sahtekar ve hilekar olduğu için” (Ölmez, 2013: 83, 95)

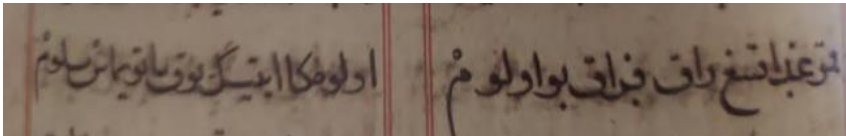
Sözcüğün kök biçimi Karahanlı dönemi eserlerinden sadece DLT’de bulunur: *tew* “tuzak, hile” (Dankoff-Kelly, 1985: 187; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 873; Kaçalın, 2109: 463).

Tevlig Orhon Türkçesinde ve Uygurcada *körlüg* ile birlikte kullanılırken Karahanlı Türkçesinde tek başına da kullanılır: DLT *tewlüg* “hileli, hilekâr, aldatıcı, sahtekâr” (Dankoff-Kelly, 1985: 187; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 873; Kaçalın, 2109: 464); KB *tevlig* ‘hile, aldatma’ (KB İndeks, 1979: 439).

tewsüz “hilesiz, aldatması olmayan” sözcüğünün ilk defa Eski Uygurcada *tewsüz*, *tevsiz* ‘hilesiz, aldatması olmayan’ (ETKS, baskıda); *tävsiz* “hilesiz, yalansız, samimi” (Wilkens, 2021: 706) biçiminde geçmektedir.

Böylece Fergana nüshasında 4726. beyitte geçen *tewsüzün* sözcüğün tespitiyle KB’nin dolayısıyla Karahanlı Türkçesinin söz varlığına *tewsüz* sözcüğünü de eklemek gerekir.

2.6. tuy- “tesir etmek, etkilemek”

kamuğda katıgrağ firāk bu ölüm

ölümke étig yok ya tuymas tulum (Fergana nüshası, 6084. beyit, 223a-04)

“Her şeyden daha zor olan bu ölüm ayrılığıdır; ölüme karşı çare yoktur, silah bile tesir etmez.”

Arat yayımında beyit şöyledir:

kamuğda katıgrağ firāk bu ölüm

ölümke itig yok ya tutmaz tolum (Arat, 6205. beyit, 1947: 614)

“Her şeyden daha zor olan bu ölüm ayrılığıdır; ölüme karşı çare yoktur, silah bile fayda etmez.” (Arat, 1959: 443)

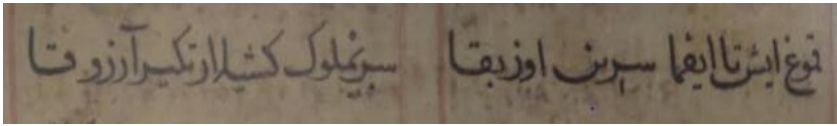
Bu sözcük A nüshasında *bolmaz*, B nüshasında *tuymas*, C nüshasında ise *tutmaz* biçiminde geçmektedir. Arat C nüshasındaki *tutmaz* biçimini metne almayı tercih etmiştir. İndeks'te ise *tut-* sözcüğüne sadece “tutmak” anlamı verilmiştir (KB İndeks, 1979: 474).

Fergana nüshasındaki *tuy-* eylemi, Eski Uygurcadan itibaren aşağıdaki anlamlarla görülen bir eylemdir:

tuy- “algılamak, kavramak, farkına varmak, fark etmek, hissetmek, duymak, sezmek” (EDPT, 567a, OTWF II, 621-22; DTS, 620a; ETKS, baskıda; Wilkens, 2021: 766) DLT’de *tuy-* “hissetmek, algılamak, kavramak” (Dankoff-Kelly, 1985: 203; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 906; Kaçalin, 2019: 501) olarak yer alır.

Fergana nüshasındaki bu veriyle sözcüğün Kutadgu Bilig’de bu beyitteki (Her şeyden daha zor olan bu ölüm ayrılığıdır; ölüme karşı çare yoktur, silah bile tesir etmez) anlamından yola çıkarak “tesir etmek” anlamıyla bulunduğunu söyleyebiliriz.

2.7. *öz boğa* “kendini tutup/tutarak, sakın olup/olarak”

kamuğ işte éwme serin öz boğa

serimlög kişiler tegir arzūka (Fergana nüs., 1298. beyit, 54a-05)

“Hiçbir işte acele etme, sakın olup kendini tut, sabret; sabırlı kişiler arzularına ulaşır.”

Arat beyti şöyle okuyup anlamlandırmıştır:

kamuğ işte iwme serin öz buka

serimlig kişiler tegir arzuğa (Arat, 1310. beyit, 1947: 148)

“Hiçbir işte acele etme, sabırlı ol, kendini tut; sabırlı insanlar arzularına erişirler.” (Arat, 1959: 104)

Bu sözcük A ve C nüshasında *öz yığa* (Arat bu biçimleri dipnotta gösterir), B nüshasında ise Arat’ın okuyuşuna göre *buka* yazılmıştır. Arat (1310. beyitte) *öz buka* olarak okuduğu bu ifadeyi “kendini tut” biçiminde günümüz Türkçesine aktarmış (Arat, 1959: 104) ancak indekste sözcüğe *buka* “boğa” maddesinde yer verilmiştir. İndekste verilen bilgiye göre *buka* “boğa” sözcüğü metinde üç yerde (1310, 5801, 5810) geçmektedir. (KB İndeks, 1979: 113) Fakat 5810. beyitte bu sözcük bulunmamaktadır.

5801. beyitte geçen *buka* “boğa” sözcüğü hem Fergana

(208a-15) hem de Mısır

(181b-14) nüshasında *vav* ile yazılmıştır. 1310. beyitte ise “boğa” anlamının dışında sadece

Fergana nüshasında (1298. beyit) bulunan sözcük, biçiminde *vav*’sız yazılmıştır. Yazımdaki farklılık bu iki sözcük arasındaki farkı gösterme açısından önemli olsa da “boğa” sözcüğünün anlam açısından beyte uymaması ve Arat’ın ibareyi “kendini tut” biçiminde çevirmesi, başka bir sözcükle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

İndeks’te yanlış gösterilen bu sözcüğü Arat’ın aslında yaptığı çeviriyle ‘kendini tutmak’ anlamında bir eylem olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Sözcüğün doğru biçimini Clauson, *boğ-* maddesinde KB’deki bu beyte de yer vererek göstermiştir ancak KB ile ilgili çalışmalarda araştırdığımız kadarıyla buna dikkat çekilmemiştir. Clauson’un da belirttiği gibi sözcük, DLT’de bulunur ve Radloff’a gönderme yaparak verdiği Kuzey-doğu Türk yazı dillerinde yaşar (EDPT, 311b). Räsänen de sözlüğünde sözcüğe *bok-* madde başıyla yer verir (VeEWT, 79a); Sevortyan, “eklem yeri, boğum, bağlantı noktası” anlamındaki *boğum* sözcüğünün kökü olarak ele aldığı *boğ-* II eylemini açıkladığı kısımda sözcüğün ikinci anlamı olarak “bağlamak, düğümlemek” üzerinde durur. Sözcüğün ünlüsünün eski dönemde ne olduğunu kestirmenin zor olduğunu belirtir (ESTY, 165-166).

Sözcük DLT'nin yanı sıra Eski Uygurcada da bulunmaktadır:

Boq- "(otururken) bacaklarını çapraz bir şekilde kavuşturmak, bağdaş kurmak; sakin olmak, sakinleşmek" *boq- amrıl-* "sakin olmak, rahatlamak, sakinleşmek" (Wilkins, 2021: 186a-b)

Boq- "kaybolmak, yok olmak; *adakin bokmak, el bokdı*" (ETKS, baskıda)

DLT'de *boq-* sadece şu örnek verilerek açıklanır: *ol adakin boqdı* "O, ayağını topladı, uzatılmışken kendisine doğru çekti" (Kaçalın, 2019: 117; Dankoff-Kelly, 1985: 76; Brockelmann, 1928: 40).

Sözcüğün ünlüsü şu iki çalışmada /u/ olarak değerlendirilmiştir:

Buq- "büküp toplamak" (DTS, 1969: 125a; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 599).

Erdal, *boq-ur-* "azaltmak, kısıtlamak, düşürmek" sözcüğüyle ilgili açıklamasında semantiği *boq-ur-* eylemine denk düşen geçişsiz bir *boq-* eyleminin de mevcut olduğunu ve birinin *Suv.* (*Suvarnabrahmasa-sutra*)'dan diğeri Uygur sonrası *Buyan Evirmek*'ten *amrılmak* ile yapılmış ikiz eylemde geçtiğini belirtir (OTWF II, 711).⁹

Eylemin Türk yazı dillerindeki görünüşleri ise şöyledir:

Teleüt *Poq-* "das Knie beugen (diz çökmek)" (VeWTD IV, 1264); Lebed *pug-* "krumm biegen (bükme)" (VeWTD IV, 1361); Tarañçi *bog-* "über Kreuz binden (die Füsse oder Hände) (eli ya da ayağı çapraz bağlamak)" (VeWTD IV, 1647); Yakutça *boquy-* "eğmek, bükme; eğilmek, bükülmek" (YakRS, 74a); Başkurtça *boqay-* "çömelme, yuvarlak olup çökmek" (BTS, 96b)

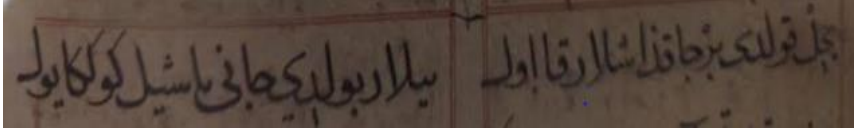
Görüldüğü gibi Türk dillerinde eylemin sadece "bükme, diz çökmek, çömelme" anlamı mevcuttur. Sözcük, ünlüsü açısından Lebed ve Başkurtça (*boqay-*'in da /u/'lu biçimden geldiğini düşünürsek) hariç daha çok /o/ ile yaşamaktadır.¹⁰

⁹ *boqur-* eylemi için ayrıca bk. (Ölmez, ETKS, baskıda; Wilkins, 2021: 186.)

¹⁰ Bu verilere göre Eski Türkçede üç farklı anlamı olan eylemin "azalmak, kaybolmak, yok olmak; sakin olmak, rahatlamak" anlamlarının birbirine yakın olması nedeniyle *boq-*; "diz çökmek, ayağını toplamak" anlamındaki eylemin ise *buq-* olduğunu düşünmek mümkündür.

Bu bilgiler doğrultusunda 1310. beyitteki sözcüğü, “sakin olup kendini tutmak” anlamındaki *boq-* eyleminden *-a* ulaç ekiyle oluşmuş bir sözcük (*boqa*) olarak değerlendirdik. Sözcük, indekste de *boq-* olarak ayrı madde başı yapılarak yer almalıdır.

2.8. *be-ḥill* “affetme, bağışlama; mec. helalleşme”

be-ḥill *ḳoldı barça ḳadaşlarkā ol tiler boldı cānı yaşıl kökke yol* (Fergana nüs., 1496. beyit, 60b-10)

“O bütün yakınlarından helallik istedi, canı mavi göğe yol almak istedi.”

Sözcük, metinde sadece 1469. beyitte geçmektedir. Arat ise (1518. beyit) *baḥil* olarak okuduğu sözcüğü “helalleşti” biçiminde günümüz Türkçesine aktarmıştır (Arat 1959: 118). İndekste ise *baḥil* (A.) “hasis”, *baḥil ḳol-* “helalleşmek” olarak anlam verilmiştir (KB İndeks, 1979: 53). Arat’ın aslında doğru anlamlandırdığı sözcük, indekse sanırım Arat’ın sözcüğün yazı çevirimini *baḥil* biçiminde yapmasından dolayı “cimri” anlamıyla alınmıştır ancak “cimri” anlamındaki sözcüğün doğru biçimi *baḥil*’dir. Çeviriyi doğru yapan Arat’ın, yazı çevirimini “hı (*ḥ*)” ile yapması yanlış anlaşılmaya yol açmıştır.

Bu beyit C nüshasında yer almamaktadır, A nüshasında ise *biḥil* yazılmıştır. Arap harfli yegâne veri olan Fergana nüshasında sözcüğün *baḥil* değil, “ha(*ḥ*)” ile *be-ḥill* biçiminde yazıldığını görmekteyiz.

be-ḥill (Farsça) “(With lawfulness) Lawfull; also, permitted, lent, given, or forgiven by the owner” (Lexicon, 343b); *biḥil*, *ba-ḥil* (for A. *bi-ḥill*) “pardon, remission, absolution” (Steingass, 1892: 158a); *beḥil*, *beḥilli* “permission, licence/Erlaubniss; *beḥil kerdēn* “pardonner, gracier/vergeben, begnadigen”(Zenker, 178b). “Birisi tarafından affedilmiş, izin verilmiş; affetme, bağışlama” bir yardımcı eylemle (*kerden*) beraber “affetmek, bağışlamak” anlamlarında kullanılan sözcük, beyitte ölüme giderken

yakınlarından affedilmeyi, bağışlanmayı istemek dolayısıyla “helallik istemek” anlamıyla karşılanmaktadır.¹¹

Bu sözcüğün daha sonraki dönemlerde Harezmi ve Çağatay eserlerinde de bulunduğunu görmekteyiz: *Nehcü'l-Ferâdis*'te *behil kıl*- “bağışlama, affetme, mağfiret” (Ata, 1998: 53); *Sekkâkî Divanı*'nda *bihil kıl*- “bağışlamak” (Eraslan, 1999: 411); *Lutfî Divanı*'nda *bihil* “bağışlama, bağış” (Karaağaç, 1997: 376); *Leylî vü Mecnûn*'da *köp istedi siñlidin bihillik* (Şavk, 2011: 294).

Böylelikle 1496. beyitte geçen bu sözcük *bañil* değil *be-ñill* olarak okunmalı ve Arat'ın yaptığı gibi *be-ñill qol*- “helallik istemek” biçiminde günümüz Türkçesine aktarılmalıdır.

2.9. *ërin* “dudak”

üküş me eşittim bu til sözlemiş

köñül sırrı açlıp ërin başlamış (Fergana nüs., 2479. beyit, 95a-05)

“Ayrıca bu dilin gönül sırrını açıp konuşurken ağızdan çıkan sözcüklerin dudağı yaraladığını çok duydum.”

Arat beyti şöyle okuyup anlamlandırmıştır:

öküş me eşittim bu til sözlemiş

köñül sırrı açlıp erin başlamış (Arat, 2517. beyit, 1947:265)

“Sonra çok okudum, dil ihtiyatsız konuşurken, gönül sırrını ifşa etmiş ve o **kimseyi** yaralamıştır.” (Arat, 1959: 187)

Dankoff, “And many a word I have heard that the tongue spoke, revealing the heart secret and thereby wounding **the lip**” (Dankoff, 1983: 122) biçiminde çevirmiştir.

A nüshasında beytin ikinci dizesi tamamen farklı olarak *köñül sırrı açmış ösin kislemiş* biçiminde yer almaktadır. Bu sözcük B ve C nüshalarında *elif ye* ile yazılmıştır; *er* “adam, erkek” anlamındaki

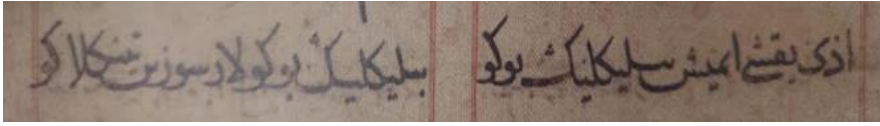
¹¹ Bu anlamın aynı sözcükle oluşmuş biçimleri Başkurtça ve Kazan Tatarcasında da mevcuttur: *behil* “yumuşak başlı, kalender, kanaatkâr” *behillik* “yumuşak başlılık, kalenderlik kanaatkarlık; affedici, şefkatlilik”, *behille*- “bağışlamak, affetmek” (BTS, 71a); *behil* “affetme, bağışlama, razı olma”, *behil bul*- “boş vermek, affetmek, hoş görmek” (KTTS, 38a)

sözcüğün yazımına baktığımızda genelde *elif* (12a-04) veya *medli elif* (113a-01) ile yazıldığını görürüz. Bu beyitte söz konusu sözcüğün buradaki yazımı farklıdır: Mısır nüshasında da aynı yazım söz konusudur.

Ayrıca *er* “adam, insan, kişi” sözcüğüne eklenen 3. tekil kişi iyelik ve belirtme durumu eki anlam olarak belirli bir kişiye işaret ettiği için beytin anlamına da uygun değildir. Yazımı ve anlamı göz önünde bulundurarak Dankoff’un da yorumladığı gibi sözcüğü *êrin* “dudak” olarak değerlendirdik.

Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk yazı dillerinde bulunan sözcüğün temel anlamı “dudak”tır. Bazen özel olarak “alt dudak” ve mecazen de “fincan dudağı, fincanın kenar kısmı” anlamlarında kullanılır (EDPT, 232a).

2.10. *tiñlegü* “dinlemek gerekir”

idi *yaqşı aymış biliglig bügü*

biliglig bügüler sözün tiñlegü (Fergana nüs. 3540. beyit, 132a-14)

“Bilgili bilge çok güzel söylemiş; bilgelerin sözünü dinlemek gerekir.”

Bu sözcük C nüshasında *tıñlağı*, A ve B nüshalarında *tiñlegü* imlâsıyla yer alır. Arat (3594. beyit) C nüshasını esas alarak *tıñlağı* biçimini metne almıştır.

Clauson, *tıñla-* sözcüğünün Çince *t’ing* “to hear, listen”den geldiğini düşünmektedir fakat /d-/ ve art ünlülerin bu fikri zorlaştırdığını belirtir (EDPT, 522a).

Eyleme Eski Türkçede genel olarak *tıñla-* imlâsıyla yer verilir: Orhon Yazıtları *tıñla-* (Ölmez, 2013: 360b); Eski Uygurca *tıñla-* “kulak vermek, dinlemek” (ETKS, baskıda); *tıñla-* *tıñl(a)-* “dinlemek, duymak, işitmek, söylenene kulak vermek” (Wilkins, 2021: 715); *tıñ+la-* “to listen-dinlemek” (OTWF II, 448) DLT: *tıñla-* (Dankoff-Kelly, 1985: 191); *tıñla-* “dinlemek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 878; Kaçalin, 2019: 471)

Karahanlı Türkçesini izleyen Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerde de aldığı eke göre *tiñle-* ve *tiñla-* biçiminde geçmektedir: Örneğin, bk. KE *tiñla-* ~ *tiñle-* (Boeschoten, 1995: 752a).

Ünlü konusunda netlik bulunmayan sözcüğün Fergana nüshasındaki yazımı sözcüğü *tiñle-* biçiminde okumamıza ve eylemin Kutadgu Bilig'in söz varlığında olduğuna imkân sağlamaktadır.

3. Sonuç

Kutadgu Bilig gerek içerik gerekse söz varlığı ve dil bilgisi açısından Karahanlı Türkçesinin önemli veri kaynaklarından. Yaklaşık 3000'e varan söz varlığıyla kavramları kendinden önceki döneme ait sözcüklerle karşılaşmasının yanı sıra Arapça ve Farsça sözcüklerden de yararlanmıştı.

Eserin nüshaları ayrı ayrı incelendiğinde birbirinden farklı sözcüklere de rastlamak mümkündür. Kutadgu Bilig'in söz varlığıyla ilgili kimi sözcüklerin tek başına ele alınıp incelendiği çalışmaların yanı sıra Clauson (1972), Tezcan (1981), Dankoff (1983) ve Erdal (1991)'in çalışmalarındaki düzelti önerileri önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Fergana nüshasının müstakil olarak yazı çeviriminin yapılması sonucunda bu nüshadaki farklı sözcükler tespit edilmiş ya da yanlış değerlendirilen kimi sözcüklerin doğru biçimleri hakkında önerilerde bulunulmuştur.

Bu doğrultuda aşağıdaki 10 sözcük ele alınmış ve Kutadgu Bilig'in söz varlığına katılması gerektiği vurgulanmıştır. Bunlar:

yayın- “yaymak, dağıtmak”, *korı-* “korumak”, *yasa-* “yapmak, onarmak”, *tewsüzün* “hile yapmadan, hile yapmaksızın”, *tuy-* “tesir etmek, etkilemek”, *érin* “dudak” gibi sadece Fergana nüshasında geçen sözcükler ile eserde başka bir beyitte de bulunan ancak Fergana nüshasında geçtiği beyitte farklı anlam içeren *tegin-* “ulaşmak, varmak, *mec.* atanmak, naspedilmek” eylemi; ayrıca farklı anlam ve imlâyla değerlendirdiğimiz *öz boğa* “kendini tutup/tutarak, sakın olup/olarak”, *be-ñill* “affetme, bağışlama; *mec.* helalleşme” sözcükleri ve imlâsı farklı olan *tiñle-* “dinlemek” sözcüğüdür.

Sonuç olarak bu sözcüklerden *yayın-*, *korı-*, *yasa-*, *tegin-* (farklı anlamlarla) *tewsüzün*, *tuy-* sadece Fergana nüshasında bulunduğu tespit edilmiş. Ayrıca nüshalarda aynı imlâyla yazılan ancak tarafımızdan farklı değerlendirilen anlam açısından daha uygun olan *bok-*, *be-ħill*, *érin* sözcükleri ile aldığı ek dolayısıyla farklı okunan *tiñle-* sözcüğü de eserin söz varlığına katılmıştır.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Abdurraûf Fitrât (1925). *Kutadgu Bilig. Ma'ârif ve Okutğuçı*, Taşkent: S. II, s. 68-74.
- Arat, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig, I, Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti (1959). *Kutadgu Bilig, II, Tercüme*. Ankara: TTK Yayınları.
- KB İndeks: Arat, Reşid Rahmeti (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce) (1979). *Kutadgu Bilig, III-İndeks*. İstanbul: TKAE Yayınları.
- Ata, Aysu (1998). *Nehcü'l-Ferâdîs, Uştmağlarınıñ Açuğ Yolu, (Dizin-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu (2019). *Nâşırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabğüzî, Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I (Giriş- Metin-Dizin), II (Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bläsing, Uwe, (2011). *Qıl Adına Namaz: Bir gün adının tarihçesi. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, Ankara: TDK Yayınları. s. 137-173.
- Boeschoten, H. E., M. Vandamme - S. Tezcan (hzl.) (1995). *Al-Rabğüzî, The Stories of the Prophets: Qışaş al-Anbiyâ', An Eastern Turkish Version, I-II*, Leiden.
- BTS: Özşahin, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Carl, Brockelmann (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mağmüd Al-Kâşyarîs Dîvân Luyat at-Türk*, Budapest/Leipzig.

Dankoff, Robert (1983). *Wisdom od Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago-London.

Dankoff, Robert- James Kelly (1985). *Maḥmūd al-Kāşyārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), III: Cambridge: Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII.*

DLT: *Dîvânu Lugâti't- Türk*

DTS: Nadelyayev, V.M. & D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad.

EDPT: Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Eraslan, Kemal (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B.- Ziyat Akkoyunlu, (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't- Türk, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları. Ergene, Oğuz (hzl.) (2017). *Sadî (Çeviren Sibîcâbî) - Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.

ESTY: Sevortyan, Ervand Vladimirovič (1978). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov (Obşçetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu 'B')*. Moskva.

ETKS: Ölmez, Mehmet *Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü*. Baskıda, Ankara: BilgeSu Yayınları.

Kaçalın, Mustafa S. (Çeviren), ÖLMEZ, Mehmet (Yayına Hazırlayan). (2019). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Maḥmūd el-Kâşgarî*, İstanbul: Kabalcı.

Karaağaç, Günay (1997). *Lutfî Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.

KB: Kutadgu Bilig

KE: Kısasü'l-Enbiya

Khairullah, Hamdi Lateef (2015). *Et-tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Yayınlanmamış Doktora

Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kutadgu Bilig -B- Fergana Nüshası, Yusuf Has Hacib (2015).
Ankara: TDK Yayınları.

KTTS: Öner, Mustafa (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü.*
Ankara: TDK Yayınları.

Lexicon: Redhouse, Sir James W. (1890). *A Turkish and English Lexicon, Constantinople.*

OTWF I, II: Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon.* I-II, Wiesbaden.

Ölmez, Mehmet 2013² (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük.*
Ankara: BilgeSu Yayınları.

Ölmez, Mehmet (2019). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri.*
İstanbul: Kesit Yayınları.

282

Ölmez, Zühal-Gyülcan Bayrami (2020). Kutadgu Bilig'in Fergana Nüshası Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, 26-28 Eylül 2019*, Ankara: TDK Yayınları. s.894-919.

Özçelik, Sadettin (2020). Kutadgu Bilig ve Dizini Üzerine Düzeltmeler. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, 26-28 Eylül 2019*, Ankara: TDK Yayınları. s.966-976.

Senglah: Clauson, Sir Gerard (1960). Muhammed Mahdī Xān, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language. Faksimile Text with an Introduction and Indices.*

Steingass, F. (1892). *Persian-English Dictionary*, London and New York.

Şavk, Ülkü Çelik (2011). *Ali Şir Nevayi Leyli vü Mecnün.* Ankara: TDK Yayınları.

Tezcan, Semih (1981). Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. *TTK Belleten*, Cilt: XLV/2, Sayı: 178, 1981, s. 23-78.

- Toparlı, Recep-Mustafa Argunşah (2018). *Mu'înü'l-Mürîd, İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.
- TTS VI: (1972). *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V. U-Z*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TZ: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye
- VeEWT: Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Velidov, Zeki (1915). "Vostoçniye rukopisi v Ferganskoy oblasti". *Zapiski vostoçnogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo arheologičeskogo obşestva*, St. Petersburg: t. XXII, s. 312-313.
- VeWTD IV: Radloff, Wilhelm (1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Sanktpeterburg', IV: 1911 (I-IV Leiden 1960; Moskva I.1/2-IV.1/2 1963).
- Wilkins, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Universitätverlag Göttingen. Göttingen.
- YakRS: Sleptsov, P.A. (1972). *Yakutsko-russkiy Slovar'*, Moskva.
- Yüce, Nuri 1993² (1988). *Ebu'l- Kāsım Cārullāh Ma ħmūd bin 'Omar bin Muħammed bin Aħmed ez-Zamaħşarī El-Ĥvārezmī, Mukaddimetü'l-Edeb, Ĥvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: TDK Yayınları.
- Zenker, Julius Theodor 1967² (1866). *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, Hildesheim.